

9. Fereidoun, ME 1978. *Optimism One*, Popular Library, p. 172.
10. Fuller, S 2011. *Humanity 2.0: What it Means to be Human Past, Present and Future*, Palgrave Macmillan London, p. 265.
11. Haraway, D 1985. *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. Routledge. 33 p.

#### References:

1. Beykvell, S 2025. *Lyudyni pid sylu. Simsot rokiv humanistychnoho vil'nodumstva, dopytlyvosti ta nadiyi (Man's Power. Seven Hundred Years of Humanistic Freethinking, Curiosity and Hope)*, per. z anhl. Voytka, YA, KH.: Vivat, 560 s.
2. Zahurs'ka, N 2018. 'Speculative posthumanism: naturalization and vitalization', *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina, Seriya "Filosofiya. Filosofs'ki perypetiyyi"*, Vyp. 59, C. 25–31. Available from: <<https://doi.org/10.26565/2226-0994-2018-59-3>> [28 Berezyn 2025].
3. Kyvlyuk, OP 2024. 'Trans-humanizm ta posthumanizm: refleksiya suchasnoho napryamku filosofs'ko-antropolohichnoyi teoriiyi (Transhumanism and posthumanism: reflection of the modern direction of philosophical and anthropological theory)', V *Akademichni Chytannya pam'yati H.I. Volynky: filosofiya, nauka ta osvita: nauk.-prak. konferentsiya (Kyiv, 1 travnya 2024)*, za red.: Andrushchenko, VP, Rusakova, SS & Honcharenko, KS, L'viv-Toun': Liha-Press, S. 104-107.
4. Kharari, YUN 2023. *Homo Deus. Za lashtunkamy maybutn'oho (Homo Deus. Behind the Scenes of the Future)*, per. z anhl. Dem'yanchuk, O, 4-te vyd., Kyiv: Vyd-vo Bukshef, 512 s.
5. Kheylz, NK 2013, *Yak my staly postlyudstvom. Virtual'ni tila v kibernetitsi, literaturi ta informatytsi (How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics)*, per. Maricheva, YE, Kyiv: Vyd-vo Nika-Tsentr, 426 s.
6. Bostrom, N 2008. 'Letter from Utopia', *Studies in Ethics, Law, and Technology*, 2(1), pp. 1-7. Available from: <<https://nickbostrom.com/utopia>> [28 March 2025].
7. Braidotti, R 2013, *The Posthuman*, Polity Press, 229 p.
8. Dobrodum, O & Kyvliuk, O 2021. 'Transhumanism and Posthumanism: Reflection of the Human Civilization Future' *Philosophy and Cosmology*, Volume 26, pp.77-89. Available from: <<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/26/6>> [28 March 2025].
9. Fereidoun, ME 1978. *Optimism One*, Popular Library, p. 172.
10. Fuller, S 2011. *Humanity 2.0: What it Means to be Human Past, Present and Future*, Palgrave Macmillan London, p. 265.
11. Haraway, D 1985. *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. Routledge. 33 p.

Прорецензовано / Reviewed

24.04.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publication

4.05.2025

DOI 10.33930/ed.2019.5007.53(3-4)-5

УДК 930 (477)

## ЗГАДАТИ ВСЕ: ЗАСВОЄННЯ УРОКІВ ІСТОРІЇ ЯК ІМПЕРАТИВ ЕФЕКТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

О. Ю. Карлов

### Анотація.

**Актуальність теми дослідження.** Кризовий стан сучасного світопорядку спонукає до пошуку засобів подолання недоліків. Одним із найбільш дієвих інструментів досягнення такої мети є механізм засвоєння повчальних уроків історії.

**Постановка проблеми.** Історична пам'ять є складним системним об'єктом, тому вона містить можливості таких уроків історії, які є світоглядно антагоністичними й концептуально несумісними.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У дослідницькому середовищі Заходу вагомими здобутками в галузі осмислення проблематики історичної культури, історичної пам'яті та належного засвоєння уроків історії позначені ґрунтовні монографічні дослідження Я. Ассмана, М. Гальбвакса, Д. Гребера, Д. Венґроу, Д. Х. Фішера.

У вітчизняному дослідницькому просторі найбільший внесок у розробку проблематики історичної пам'яті та необхідності коректного й своєчасного засвоєння уроків історії зробили дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України – зокрема, О. Калакура, О. Майборода, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Рафальський, З. Самчук, Ю. Шаповал.

**Постановка завдання.** Окреслити сутність і змістовно-предметне наповнення феномена під назвою “засвоєння уроків історії”; виявити труднощі, що стоять на шляху перспектив своєчасного і в повному обсязі засвоєння уроків історії; узагальнити значення коректного засвоєння уроків історії для потреб функціонування суспільства на принципах ефективності.

**Виклад основного матеріалу.** Історична пам'ять як продукт символічних, міфологічних, аксіологічних та інших впливів може призводити до діаметрально протилежних ефектів – з одного боку, до “забування” як тенденційного приховування, витіснення на віддалену периферію пам'яті неприємних, фрустраційних аспектів минулого; з іншого боку, до псевдоамнезії (амнезії навпаки), коли пам'ять унаслідок навіювальних впливів у найдрібніших деталях “пам'ятає” те, чого насправді ніколи не було. Щоб не потрапити в численні пастки історичної пам'яті, необхідний транспарентний суспільний дискурс щодо амбівалентних аспектів минулого, організований на принципах деліберативної демократії, системного аналізу і критичного мислення.

**Висновки.** Коректне, адекватне історичним реаліям і всебічне засвоєння уроків історії постає своєрідною основою і процесуальним екзерсисом на шляху досягнення кожним суспільством ефективного функціонального статусу. Рівень категоризму можна підняти ще вище: засвоєння уроків історії є імперативною вимогою ефективного суспільства – відтак, якщо соціум справді має на меті досягнення ефективного функціонального статусу, то йому вочевидь не уникнути процедури засвоєння уроків історії в усій глибині й неупередженості.

**Ключові слова:** історична картина світу, історична пам'ять, засвоєння уроків історії, причинно-наслідкові зв'язки, детермінанти суспільної життєдіяльності, імперативи ефективного суспільства.

## REMEMBERING EVERYTHING: LEARNING THE LESSONS OF HISTORY AS AN IMPERATIVE FOR AN EFFECTIVE SOCIETY

Oleh Karlov

### Abstract.

**Relevance of the research.** The crisis of the modern world order prompts us to seek ways to overcome its shortcomings. One of the most effective tools for achieving this goal is the mechanism of learning the instructive lessons of history.

**Problem statement.** Historical memory is a complex systemic object, therefore it contains the possibilities of such history lessons that are ideologically antagonistic and conceptually incompatible.

**Analysis of recent research and publications.** In the research environment of the West, significant achievements in the field of understanding the issues of historical culture, historical memory and proper assimilation of history lessons are marked by thorough monographic studies by J. Assmann, M. Halbwachs, D. Graeber, D. Wengrow, D. H. Fischer.

In the domestic research space, the greatest contribution to the development of the issues of historical memory and the need for correct and timely assimilation of history lessons was made by researchers of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine - in particular, O. Kalakura, O. Maiboroda, M. Mykhalchenko, L. Nagorna, O. Rafalsky, Z. Samchuk, Yu. Shapoval.

**Research task.** To outline the essence and content-subject content of the phenomenon called “learning history lessons”. To identify the difficulties that stand in the way of the prospects of timely and full learning of history lessons. To summarize the importance of correct learning of history lessons for the needs of the functioning of society on the principles of efficiency.

**Main material presentation.** Historical memory as a product of symbolic, mythological, axiological and other influences can lead to diametrically opposed effects – on the one hand, to “forgetting” as a tendentious concealment, pushing unpleasant, frustrating aspects of the past to the distant periphery of memory; on the other hand, to pseudoamnesia (amnesia in reverse), when memory, due to suggestive influences, “remembers” in the smallest details what never actually happened. In order not to fall into the numerous traps of historical memory, a transparent public discourse on ambivalent aspects of the past is necessary, organized on the principles of deliberative democracy, systemic analysis and critical thinking.

**Conclusions.** Correct, adequate to historical realities and comprehensive assimilation of the lessons of history becomes a kind of basis and procedural exercise on the way to achieving an effective functional status by every society. The level of categorisation can be raised even higher: assimilation of the lessons of history is an imperative requirement of an effective society - therefore, if society really aims to achieve an effective functional status, then it obviously cannot avoid the procedure of assimilation of the

*lessons of history in all its depth and impartiality.*

**Keywords:** *historical picture of the world, historical memory, learning the lessons of history, cause-and-effect relationships, determinants of social life, imperatives of an effective society.*

*“Що було, те й буде, а що відбувалося, те і відбуватиметься – нема нічого нового під Сонцем. Інколи доводиться чути: “Поглянь, ось – по-справжньому нове”. Однак насправді воно вже траплялося в глибинах історії неодноразово – просто пам’ять про це відсутня”.*

**(Еклезіаст, син Давида)**

**Актуальність теми дослідження.** Кризовий стан сучасних світопорядкових реалій об’єктивно й закономірно загострює потребу засвоєння повчальних уроків історії, котрі, власне, й призвели до тих драматичних викликів, з якими людству доводиться мати справу нині. Досягнення окресленої мети матиме два позитивні наслідки: по-перше, пом’якшить кризовий ефект світопорядкової стагнації, по-друге, слугуватиме тим превентивним засобом, який стане на заваді майбутнім світопорядковим, регіональним і національним кризам.

**Постановка проблеми.** Труднощі з коректним і своєчасним засвоєння повчальних уроків історії пов’язані насамперед зі складною генеалогією історичної пам’яті, яка містить потенціал аргументаційно антагоністичних і навіть концептуально несумісних висновків і пропозицій.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У дослідницькому середовищі Заходу вагомими здобутками в галузі осмислення проблематики історичної культури, історичної пам’яті та належного засвоєння уроків історії позначені ґрунтовні монографічні дослідження Я. Ассмана, М. Гальбакса, Д. Гребера, Д. Венгроу, Д. Х. Фішера.

У вітчизняному дослідницькому просторі найбільший внесок у розробку проблематики історичної пам’яті та необхідності коректного й своєчасного засвоєння уроків історії зробили дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України – зокрема, О. Калакура, О. Майборода, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Рафальський, З. Самчук, Ю. Шаповал.

**Постановка завдання.** Цільові орієнтири дослідження спонукають до постановки кількох взаємозумовлених завдань, а саме: окреслити сутність і змістовно-предметне наповнення феномена під назвою “засвоєння уроків історії”; виявити труднощі, що стоять на шляху перспектив своєчасного і в повному обсязі засвоєння уроків історії; узагальнити значення коректного засвоєння уроків історії для потреб функціонування суспільства на принципах ефективності.

**Виклад основного матеріалу.** У фаховому середовищі існує консенсус (чи пак – стереотипізоване уявлення), відповідно до якого передумовою об’єктивного й неупередженого сприйняття історії загалом та історичної пам’яті зокрема є коректне, адекватне буттєвим реаліям сприйняття феномена часу, часового маркера індивідуального та суспільного буття. Однак галопуючий приріст наукових знань і гіпотез інформаційної епохи призвів до курйозного ефекту: сукупність новітніх емпіричних даних парадоксальним чином відносить нас щоразу далі від епістемологічної визначеності. Складається враження, що дослідницьке середовище опинилося в пастці своєрідної точки біфуркації, яка трансформувалася в мимобіжні прямі смислового релятивізму та критеріальної несумісності.

Концептуальній невизначеності поклав початок ще Альберт Ейнштейн, який оприлюднив дві практично несумісні сентенції: згідно з однією, у середовищах із різними фізичними властивостями час може мати різну швидкість; натомість відповідно до його другого парадигмального підходу, часу взагалі не існує – людство його просто вигалодало для зручності оперування послідовністю явищ і процесів (точніше того, що людству в його дуже обмеженому життєдіяльнісному середовищі здається послідовністю). Схоже на те, що Ейнштейна не надто бентежила гротескна несумісність його парадигмальних підходів, а от нашим сучасникам доводиться з великими труднощами продиратися крізь непролазні хащі залишених у спадок різнотлумачень, повсякчас потрапляючи у пастки чогось на кшталт апорій Зенона.

Дослідницькі дані, отримані за результатами десятилітньої роботи телескопа

Джеймса Уебба змушують астрофізиків і космологів схилитися до висновку, що час не є ні лінійним, ні наперед заданим (логічно визначеним), ні навіть фізично достовірним. Це означає, що зламані списи різноглумачень щодо віку Всесвіту були непотрібними, що насправді ми живемо у вічній сучасності, в якій Всесвіт існував завжди. Ця концепція є настільки незвичною та іронічною, що потребує попередньої морально-психологічної підготовки – особливо, якщо йдеться про неофітів.

А втім, чи настільки принципове значення має аспект реальності часу? Навіть якщо час – лише уявний маркер для позначення певних послідовних статус-кво матеріальних об'єктів у просторі, залучений для наукометричної формалізації, то чи є це підставою для краху пізнавальних зусиль людства? Ні, все не настільки трагічно, як може здатися на перший погляд. І навіть якщо умовно часова послідовність на практиці не поєднується з простором у гармонійний симбіоз того, що прийнято вважати просторово-часовим континуумом, також не біда, бо в абсолютній більшості випадків дослідницькі та інструментальні потреби людства стосуються більш локальних рівнів масштабування, де наявність чи відсутність просторово-часового континууму не має принципового значення.

Одним із таких локальних рівнів масштабування є концепції *Історії як трансчасової послідовності подій і явищ*, а також *філософії історії як внутрішньої логіки такої послідовності*. Саме виявлення і аргументаційно переконлива артикуляція цієї внутрішньої логіки подій і явищ надає історичному маркуванню дійсності інструментально-функціонального статусу змістовного критерію суспільного розвитку – його висхідних чи низхідних тенденцій.

Тут нам не уникнути того, що має назву історична культура – тобто дослідницьких та інтерпретативних засобів, опцій і навичок, які є необхідною передумовою коректного сприйняття історичних реалій та їх ієрархізації за критеріальною сіткою смислів і значень. Відповідно до концептуалістики “канадського історика Д. Вульфа, історична культура є частиною ментального й вербального фонду суспільства і одним з найважливіших засобів соціальної циркуляції знань. Це – постійно триваюча серія міжпоколінських комунікацій з механізмами інтелектуальних взаємообмінів, співбесіда автора й читача чи слухача, своєрідне мірило добробуту й культури споживання” [3, с. 9].

Виразним взірцем становлення історичної культури за принципом критеріальної та інструментальної капіталізації слугує дослідження Джеремі Блека “Історія світу від найдавніших часів до сьогодення”, в якому автор концептуалізував логіку причинно-наслідкових зв'язків історичної процесуальності, завдяки чому з'являється можливість аргументованого передбачення найбільш вірогідних тенденцій майбутнього [1].

Проблематиці історичної культури, історичної пам'яті та належного засвоєння уроків історії присвячене фундаментальне монографічне дослідження Девіда Гребера та Девіда Венгроу “Зоря всього: нова історія людства” [8]. Автори запропонували нове розуміння історії людства, яке кидає виклик усталеним уявленням про соціальну еволюцію – в діапазоні від розвитку сільського господарства та міст і до витоків держави, демократії та соціальної нерівності. Д. Гребер та Д. Венгроу переосмислили основи цивілізаційного становлення людства, запропонували нове розуміння історичної динаміки, привернули увагу до нових форм свободи, способів організації суспільства і альтернатив розвитку людства, які значно більшою мірою залежать від вольових зусиль особистості й, скажімо так, *фактора прямої дії*, ніж це визнавалося класичною об'єктивістською парадигмою історичного генезису людства.

У книзі “Велика хвиля: революції цін і ритм історії” професор історії Університету Брандейса в Масачусетсі Девід Хакет Фішер здійснив системний аналіз історії західного світу – зокрема, економічні моделі, політику, культуру та суспільство в цілому [7]. Автор виокремив чотири хвилі цінних революцій, кожна з яких починається в період рівноваги: високе середньовіччя, епоху Відродження, епоху Просвітництва і, нарешті, Вікторіанську епоху. Кожна революція характеризується посилюваною інфляцією, розширенням розриву між багатими та бідними, зростанням нестабільності та врешті-решт неусувною кризою, яка характеризується демографічними викликами, соціальними та політичними потрясіннями й економічним крахом. Найбільш драматичним було XIV століття, коли війна, голод і чорна смерть спустошили континент – єдиний випадок в історії Європи, коли населення скоротилося майже на третину.

Фішер також виразно проілюстрував концептуальний наголос, відповідно до якого

економічні хвилі тісно корелюють із соціальними та політичними подіями, здійснюючи істотний вплив на свідомість людей. Тривалі періоди рівноваги супроводжуються культурними та інтелектуальними рухами на кшталт Відродження, Просвітництва та Вікторіанської епохи, сплесками віри в гармонію та триумф прогресу й розуму. Натомість часи революційних змін у ціноутворенні формували меланхолійну культуру невпевненості, відчаю і масштабних конфліктів без нібито очевидних причин.

У резонансному монографічному дослідженні “Вічно мінливе минуле: чому вся історія – це ревізійна історія” М. Баннер-молодший аргументовано доводить, що, на відміну від стереотипізованих і міцно вкорінених навіть у фаховому середовищі уявлень, історія насправді не є і ніколи не була інертною, остаточно визначеною і фактичною [6]. Автор намагається з’ясувати, чому історія як галузь знань – це завжди пошук сенсу та невичерпне джерело аргументів, а також чому вона настільки важлива для усвідомлення людьми свого місця в світі.

А ще він пояснює, чому всі історики є ревізійними (точніше, не можуть не бути ревізійними) – в тому сенсі, що вони не можуть не піддавати ревізії попереднє розуміння історії, її смислового структурування та значеннєвої ієрархізації. З огляду на зазначену особливість популярне твердження про те, що “минуле оскарженню не підлягає” набуває провокативної двозначності, бо, з одного боку, воно є саме таким, а не іншим (тому, власне, й не підлягає оскарженню), а з іншого боку, воно не може не бути об’єктом безлічі реінтерпретацій, кожна з яких по-своєму піддає історичну дійсність неухильній реінтерпретації.

Наприклад, найбільш консенсусною в середовищі істориків є така градація історичної етапності нашої ери: пізня Античність (II – V століття) раннє Середньовіччя (V – IX століття) високе Середньовіччя (X – XIII століття). Однак якщо сформулювати здавалося б тривіальне запитання, що вважати Античністю, то одразу потрапляємо в силове поле не надто сумісних інтерпретацій, кожна з яких відштовхується від власних критеріальних маркерів, детермінованих світоглядно, аксіологічно, політично, конфесійно й т. п. Навіть така нібито очевидна й конвенційно погоджена ознака завершення епохи Античності, як падіння Римської імперії, є недостатньою для чіткої прив’язки до конкретних часових параметрів, оскільки існує розлогий діапазон різнотлумачень із приводу того, яку саме подію треба вважати такою, що підводить результуючу риску під Римською імперією як історичним явищем.

На структурування та ієрархізацію історичної подійності й процесуальності здійснюють істотний детермінативний вплив чимало факторів, а найбільш істотним із-поміж них є політичний (квазіполітичний, латентно політичний). Не випадково в масову й навіть у спеціалізовану свідомість історичного профілю міцно вкоренився вислів, що “історія – це політика, спрямована в минуле”. Відповідно, якщо політичний порядок денний щось не влаштує в історичній дійсності чи вірогідності, то маємо справу з тим, що англійською мовою позначається словосполученням “forbidden history” – тобто заборонена історія. Ясна річ, що така специфічна особливість не наближує історію до канонів наукової достовірності, але маємо те, що маємо...

Разом із тим маємо усвідомлювати, що покликання історичної думки наукового рівня “полягає в тому, щоб, керуючись дослідницьким принципом аподиктичності (доказовості, достовірності, логічної необхідності, причинної зумовленості тощо), виявити базисні, примордіальні, архетипічні, трансчасові ефективні дослідницькі підходи” [5, с. 789]. Якщо такими вимогами нехтувати, то тлумачення історії ризикує перетворитися на релятивну сукупність критеріально несумісних інтерпретацій.

Принагідно зазначимо, що “Імануїл Кант наполягав на доцільності архітектонічного поділу знання на історичне (на підставі даних і фактів) та раціональне (продукт принципів, методів і дослідницьких підходів). Він вважав, що визначальна проблема історії зводиться до відмінностей історичного та логічного горизонтів знання, кожен із яких має власний онтологічний фундамент. Георг Гегель ключове питання історії вбачав у з’ясуванні меж формувань об’єктивного духу. Для Вільгельма Дільтея основна інтрига історії зосереджена довкола специфіки історичного розуміння – на відміну від історичного пояснення. На переконання ж Мартіна Гайдеггера, інтелектуальний епіцентр історії структурують питання історичної присутності (Anwesen) та людського тут-і-тепер буття (Dasein)” [5, с. 786]. Як бачимо, концептуальних і парадигмальних підходів до формування

історичної картини світу не бракує.

Іконічний стиліст японської інтелектуальної традиції Рюноске Акутаґава наполягав, що *минуле не вмирає*: він порівнював час і минуле з павутинкою – хоч і ледь помітною, однак усе-таки достатньо сильною, що це дає їй змогу тримати в тенетах свого детермінативного впливу ключові аспекти життєдіяльності не лише окремих осіб, а й народів, суспільств, культур, цивілізацій і людства загалом. *Минуле справді не вмирає: вмирати може лише пам'ять про нього, можуть помирати люди як носії пам'яті, але не минуле як таке* – воно назавжди закарбоване в скрижальях сукупної соціокультурної спадкоємності людства. Хто не пориває органічний зв'язок із цими скрижальями, той отримує стратегічні переваги перед тими, хто зазирає до них лише інколи, “для годиться” чи з метою отримання кон'юнктурного зиску. В таких аспектах тактичні успіхи здебільшого досягаються коштом стратегічного фіаско.

Інстанція історичної пам'яті постає еквівалентом ефективності найрізноманітніших видів і форм суспільного буття і свідомості – ідейної, аксіологічної, цивілізаційної тощо. Як аргументовано доводить Юлія Зерній, “в інтелектуальних побудовах історична пам'ять досить часто є термінологічним синонімом історичної свідомості, історичної культури, історичного мислення, національної пам'яті, пам'яті поколінь тощо. Непоодинокими є приклади вільного тлумачення авторських термінологічних неологізмів, таких як “соціальні рамки пам'яті” (М. Гальббакс), “культурна пам'ять” (Я. Ассман), “місця пам'яті” (П. Нора), “автобіографічна пам'ять” (Д. Робінсон), “гаряча і холодна пам'ять” (К. Леві-Строс), “пам'ять-звичка” (П. Коннертон), “мистецтво пам'яті” (Ф. Йейтс)” [2, с. 33].

Історична пам'ять запитана насамперед як джерело достовірної інформації у форматі своєрідного уроку історії, який потрібно засвоїти – причому, своєчасно і в якомога повнішому обсязі [4]. В разі ігнорування такої функціональної і спонукальної опції історична пам'ять перетворюється на обтяжливу й недоречну абстракцію, потреба в якій опиняється під великим знаком запитання.

Історична пам'ять як засвоєння уроків історії перекидає місток аналогій до вже стереотипізованого уявлення, згідно з яким народ, що не знає свого минулого (ігнорує його), не матиме й майбутнього (або хто не пам'ятає свого минулого, той не має підстав розраховувати й на належне майбутнє). Хоча саркастичний підтекст афористичної формули “досвід – розум дурнів” є доволі очевидним, однак краще мати досвід як розум дурнів, ніж не мати в своєму розпорядженні навіть такого розуму.

В основі релятивізму історичної правди, яка часто призводить до когнітивного дисонансу й сумнівності самого порушення питання щодо відповідності тієї чи іншої версії історичного процесу “канонам історичної правди”, перебуває фактор історичної достовірності (чи пак – історичної істини, відповідності історичним реаліям). Фундаментальна проблема пов'язана з тим, що в багатьох випадках історичні реалії є недосяжними навіть для дуже ретельних дослідницьких процедур, а крім того слід враховувати, що “для повсякденної свідомості історична пам'ять важливіша, ніж істина. На рівні повсякденного життя найбільшу значущість для людини має екзистенційний аспект істини. Ця обставина пояснює причинно-наслідковий зв'язок емоційного ставлення до історичних подій і фактів. Натомість для наукової свідомості істина важливіша, ніж пам'ять: їй прагнуть надати максимальної достовірності. В сучасній науковій свідомості змістом історичної істини є оціночна характеристика знання в контексті співвідношення з предметом історичного дослідження та процесуальністю історичного мислення” [5, с. 786].

Ще одна істотна специфічна особливість пов'язана з тим, що окрім нарративних засобів повсякденний досвід не має в своєму розпорядженні спеціальних засобів фіксації історичної процесуальності. Тому кожне покоління пам'ятає лише побутовий сегмент сукупної історичної дійсності, який не надто узгоджується з обсягами історичної пам'яті літератури, освіти та мистецтва. Зрештою, з часом кожен з нас “пам'ятає” не стільки те, що бачив і особисто пережив, скільки те, що йому нав'яли засоби масової інформації, підручники, кінофільми і т. п. Здавалося б, відбір того, що варто пам'ятати як знакову історичну подію чи процес, індивід здійснює на власний розсуд, однак насправді він перебуває в істотній детермінативній залежності від наведених факторів, які, за великим рахунком, і формують історичну пам'ять як певний каркас знань, структуру смислів та ієрархію значень.

Основу історичної пам'яті утворює символічне, а не фактичне підґрунтя. Загалом

наріжним каменем символічної складової будь-якої суспільно-політичної дійсності є особливості соціокультурної спадкоємності та історичної пам'яті. Саме ці фактори визначають специфіку конкретно-історичного формату символізму, його динаміку і експресивне забарвлення. Приміром, коли після 102 років відсутності турецьких військових на пострадянському Кавказі вони знову з'явилися там під егідою миротворчих сил із підтримання миру в Карабасі, то це призвело до справжнього інтерпретаційного цунамі не лише у Вірменії як традиційному цивілізаційному антиподі й геополітичному супернику Туреччини, а й в інших зацікавлених країнах Росії, Ірані, Грузії.

І справа тут не у фактичному стані військової потуги Туреччини в межах миротворчої місії в Азербайджані (офіційна Анкара і в цьому аспекті вдалася до виразного символічного жесту, скерувавши до Карабаху 2973 миротворців – рівно стільки азербайджанців загинуло у воєнному протистоянні з Вірменією восени 2020 року), а в символічній складовій, яка перекидає історичні аналогії, мимоволі провокуючи неоднозначну екстраполяцію нинішніх тенденцій на майбутнє.

Саме символічна складова утворює основну напругу абсолютної більшості воєн за історичну спадщину, а свята, пам'ятники та реліквії на кшталт Спису Доли слугують визначальним фактором культурно-цивілізаційної ідентичності та символічним посередником під час того, що в наш час позначається словосполученням дискурс пам'яті. І коли кардинал Марсель Лефевр (Marcel Lefebvre) із притиском стверджував, що "у вічній пам'яті житиме праведник" ("In memoria aeterna erit justus"), то він мав на увазі насамперед і в основному символічну складову феномена праведника і значення саме цієї складової для суспільної свідомості в усі часи й народи.

Тут треба зазначити, що деякі дослідники вдаються до некоректного ототожнення символічної складової виключно зі сферою духу, натомість фактичну складову уподібнюють до матеріальної дійсності. Сутність спотворення чи пересмикування реального статус-кво полягає в тому, що символічна навантаженість історичної пам'яті (зрештою, як і суспільної дійсності загалом) володіє безпрецедентними перспективами конвертації в матеріальні еквіваленти. В даному разі рівень категоризму можна й треба підняти ще вище: символічний капітал є універсальним еквівалентом будь-якого іншого капіталу; натомість будь-який інший різновид капіталу є еквівалентним лише сам собі.

Символічна контекстуальність історичної пам'яті лежить в основі не лише феномена фантомного болю як світоглядно-ригористичного регулятиву суспільної свідомості, а й фактора психологічної травми, який, між іншим, може надавати (й здебільшого надає!) історичній пам'яті неадекватного буттєвим реаліям, сюрреалістичного й навіть фантазмагоричного забарвлення. Фантоми і фантазми історичної пам'яті як наслідок її символічної, міфологічної, ідеологічної, деонтологічної, аксіологічної і т. ін. навантаженості можуть призводити до діаметрально протилежних ефектів – з *одного боку*, до "забування" як тенденційного приховування, витіснення на віддалену периферію пам'яті неприємних, болісних, фрустраційних аспектів минулого; з *іншого боку*, до псевдоамнезії (амнезії навпаки), коли пам'ять унаслідок нав'ювальних впливів у найдрібніших деталях "пам'ятає" те, чого насправді ніколи не було.

Щоб не потрапити в численні пастки історичної пам'яті та безпам'ятства, необхідний транспарентний суспільний дискурс щодо амбівалентних і дражливих аспектів минувшини, організований на принципах деліберативної демократії, системного аналізу і критичного мислення.

**Висновки.** У найбільш популярній книзі XIX століття "Меморіал Святої Єлени" Наполеон Бонапарт так охарактеризував специфіку історичної пам'яті сучасних йому європейських монархів: вони хоч і нічого не забули, проте нічому не навчилися. Світоглядно-методологічна цінність цього зауваження полягає в наступному: попри те, що історична пам'ять є важливою та необхідною, однак вона – не достатня передумова дієздатного суспільства, бо окрім коректної пам'яті про минуле для ефективного функціонування соціуму потрібні повчальні висновки, зроблені на основі належних рефлексій з нагоди минулого. Іншими словами, *невміння (небажання, неспроможність тощо) засвоювати уроки історії є не побічним ефектом, а ключовою причиною стагнації суспільства і держави.*

Словосполучення "засвоєння уроків історії" – це не вербальна абстракція, не формальний мовний зворот, яким час від часу жонглюють у процесі виконання певних

суспільно-політичних (а здебільшого псевдополітичних, квазіполітичних і довоколаполітичних) ритуалів. Насправді засвоєння уроків історії має цілком конкретне змістовно-предметне наповнення, яке передбачає насамперед і в основному процедуру належних висновків щодо минулого, зокрема й насамперед із приводу здійснених у минулому помилок.

Такий процес має дві складові – інтелектуальну та етичну. Інтелектуальна передбачає спроможність збагнути сутність помилок, їх причинно-наслідкову обумовленість та системні наслідки, виклики й небезпеки. Що ж стосується етичної складової процесу засвоєння уроків історії, то вона є різновидом катарсису – тієї відваги, яка допомагає формальній інтелектуальній спроможності реалізувати себе на прикладному рівні. Безперечно, інтелектуальна складова має ключове значення, бо за її відсутності засвоєння уроків історії виявляється неможливим у принципі. Однак значущість етичної складової не набагато менша: без неї інтелектуальна спроможність у багатьох випадках так і залишається в ембріональному, приспаному стані, не реалізувавши свій інструментально-функціональний потенціал.

Апріорні труднощі із засвоєнням уроків історії пов'язані з тим, що така процедура є психологічно й ментально затратною, а крім того вона ще й позбавляє тих, хто зробить вибір на її користь, теплої ванни зони комфорту, змушуючи до не надто приємних рефлексій і висновків, які спонукають до драматичного реалізму світосприйняття, а не до симулятивної втечі від реальності, виразно змальованої Еріхом Фроммом та Жаном Бодріярром.

Тим не менше, попри значні труднощі на рівні передумов, засвоєння уроків історії все-таки є надзвичайно привабливим з міркувань *post factum* наслідків, результуючого ефекту: саме *коректне, адекватне історичним реаліям і всебічне засвоєння уроків історії постає своєрідною основою і процесуальним екзерсисом на шляху досягнення кожним суспільством ефективного функціонального статусу.*

Зрештою, рівень категоризму можна підняти ще вище: *засвоєння уроків історії є імперативною вимогою ефективного суспільства* – відтак, якщо соціум справді має на меті досягнення ефективного функціонального статусу, то йому вочевидь не уникнути процедури засвоєння уроків історії в усій глибині й неупередженості. Як іронізував у подібних випадках Луцій Анней Сенека, найбільш ефективні ліки розпізнати дуже легко: вони найменш приємні на смак.

#### Список використаних джерел:

1. Блек, Дж 2021. *Історія світу від найдавніших часів до сьогодення*. Пер. з англ. О. Буйвол, Харків : *Vivat*, 256 с.
2. Зерній, ЮО 2006. 'Гене́за та сучасний зміст поняття історичної пам'яті', *Стратегічні пріоритети*, № 1, с. 32–39.
3. Нагорна, ЛП 2014. *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 382 с.
4. Нагорна, ЛП 2012. *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 328 с.
5. Самчук, ЗФ 2009. *Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору*. Монографія: у 2 т. Д. : АРТ-ІПРЕС, т. 1, 920 с.
6. Banner, JMJr 2021. *The Ever-Changing Past: Why All History Is Revisionist History*. Yale University Press, 304 p.
7. Fischer, DH 1999. *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford University Press, 552 p.
8. Graeber, D & Wengrow, D 2021. *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. Farrar, Straus and Giroux, 704 p.

#### References:

1. Blek, Dzh 2021. *Istoriia svitu vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* (History of the World from Ancient Times to the Present). Per. z anhl. O. Buivol, Kharkiv : *Vivat*, 256 s.
2. Zernii, YuO 2006. 'Geneza ta suchasnyi zmist poniattia istorychnoi pamiati (Genesis and Modern Meaning of the Concept of Historical Memory)', *Stratehichni priorytety*, № 1, s. 32–39.
3. Nahorna, LP 2014. *Istorychna kultura: kontsept, informatsiyni resurs, refleksyyni potentsial* (Historical Culture: Concept, Information Resource, Reflective Potential). Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 382 s.
4. Nahorna, LP 2012. *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* (Historical Memory: Theories,

- Discourses, Reflections*). Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Kyiv : *IPiEND im. I. F. Kurasa*, 328 s.
5. Samchuk, ZF 2009. *Svitohliadni osnovy sotsialno-filosofskoho doslidzhennia ideolohii: problema kryteriiv ta priorityativ vyboru (Worldview foundations of socio-philosophical research of ideology: the problem of criteria and priorities of choice)*. Monohrafiia: u 2 t. D. : *ART-PRES*, t. 1, 920 s.
  6. Banner, JM Jr 2021. *The Ever-Changing Past: Why All History Is Revisionist History*. Yale University Press, 304 p.
  7. Fischer, DH 1999. *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford University Press, 552 p.
  8. Graeber, D & Wengrow, D 2021. *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. Farrar, Straus and Giroux, 704 p.

Прорецензовано / Reviewed

25.04.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publication

8.05.2025

DOI 10.33930/ed.2019.5007.53(3-4)-6

УДК 141.3:316.4

## ВІД ГЕОПОЛІТИКИ ДО ГЕОАНТРОПОЛОГІЇ: ЗЕМЛЯ ЯК СИМВОЛ СТРАЖДАННЯ У КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО ДОСВІДУ

В. В. Блажко

### Анотація.

**Актуальність теми дослідження.** У сучасних умовах глобальних екологічних криз дедалі більшого значення набуває звернення до екологічної етики. Остання виступає як парадигма, що визнає природу як суб'єкт, що має моральний статус. Це вимагає не лише визнання наявних проблем, а й формування екологічної поведінки людини на основі етичних принципів. Застосування екзистенціалу "страждання" у контексті взаємин людини і Землі дозволяє перейти від геополітичного до геоантропологічного виміру. Саме це становить актуальне завдання сучасної філософії, що полягає у відновленні порушеного зв'язку між природою та людиною. Усвідомлення людиною наслідків власної діяльності та здатність співпереживати Землі як живому середовищу формує екологічну самосвідомість, яка уможливорює реалізацію практик турботи, емпатії та відповідальності.

**Постановка проблеми.** Страждання є одним із основних феноменів людського існування, що постійно перебуває в центрі філософської уваги. У межах екзистенціалістського підходу проблема страждання виступає однією з ключових категорій, оскільки головна увага зосереджена на людині як суб'єкті, що переживає суперечності свого існування. Однак такий підхід часто призводить до штучної автономії людини, внаслідок чого природа та Земля відсуваються на другий план філософських роздумів, що лише посилює антропоцентричні заклики.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Останні роки в гуманітарному та філософському знанні помітно зростає інтерес до переосмислення ролі Землі. Такий підхід формує новий філософський напрям, де Земля розглядається як учасник людської історії та культури. Філософи, як-от М. Еліаде, наголошували на сакральному вимірі Землі в релігійних уявленнях, а М. Гайдеггер вводить поняття "вкоріненя" (*Bodenständigkeit*), яке підкреслює глибинний зв'язок людини з місцем її буття. Один із таких підходів сформульовано в гіпотезі Гайї Дж. Лавлока, у цій же парадигмі мислить Т. Мортон [12], який запропонував поняття "гіпероб'єкт" для опису масштабних екологічних явищ, зокрема й самої Землі. У межах сучасної філософської парадигми акцент переноситься на такі аспекти, як екзистенціал страждання, турбота як філософський принцип (Є. Андрос, С. Крилова, Н. Хамітов), що свідчить про зміну акцентів, про поєднання фундаментальної онтології, та антропологічної відповідальності.

**Постановка завдання.** Метою статті є філософське осмислення взаємозв'язку між людиною і Землею крізь екзистенціал "страждання". Це дозволяє, по-перше, звернутися до символічного значення Землі як архетипу особистої і колективної ідентичності людини, що зумовлює консолідацію нації; по-друге, простежити взаємозв'язок між образом Землі в культурній уяві та принципами екологічної свідомості.